

А.Қ. Құрманалина¹, Г.М. Қалкабаева^{2*}, З.Д. Исакова³, О.А. Тянь⁴

^{1,2,4} *Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан*
³ *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

¹ *anar68@mail.ru, ² aisanatazhbaeva@mail.ru, ³ izd1944@mail.ru, ⁴ helga-78@mail.ru*

¹ *https://orcid.org/0000-0002-0702-8634, ² https://orcid.org/0000-0002-5954-0787,*

³ *https://orcid.org/0000-0002-7827-2407, ⁴ https://orcid.org/0000-0002-0160-1284*

¹ *Scopus Author ID: 57203526526, ² Scopus Author ID: 57205624512,*

³ *Scopus Author ID: 57211273887, ⁴ Scopus Author ID: 57191429590*

Қазақстан Республикасындағы экономиканың нақты секторы және ШОБ субъектілері үшін банктік несиелердің қолжетімділігін бағалау

Аңдатпа:

Зерттеудің мақсаты: Зерттеудің мақсаты Қазақстанның экономикалық субъектілері үшін несиелік ресурстардың қолжетімділігін талдау және банктік несиелерге қол жеткізуді қамтамасыз ету және несиелеу шарттарын жақсарту бойынша ұсынымдар әзірлеу.

Әдісі: Зерттеуде ҚР екінші деңгейдегі банктерінің несиелік қызметі сипаттамаларының және экономиканы несиелеу көрсеткіштерінің өзгеруін көрсететін динамикалық қатарларға талдау жүргізілді. Коэффициенттік талдауды қолдану негізінде несиелеу процесінде банктер мен қарыз алушылар арасындағы қарым-қатынас деңгейін сипаттайтын кешенді көрсеткіш есептелген.

Қорытынды: Мақалада экономикалық субъектілер үшін несиелеуге қол жетімділікті шектейтін негізгі кедергілер, соның ішінде несие берудің бағалық және бағалық емес шарттары, кәсіпорындардың борыштық жүктемесі және жоғары несиелік тәуекелдер анықталған. Несиелеу көлемін кеңейту және экономикалық субъектілер үшін несиелердің қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін қазақстандық банктердің несиелік қызметін жетілдіру бойынша ұсынымдар ұсынылды.

Тұжырымдама: Қарыз жүктемесінің көрсеткіштері мен несиелер бойынша мерзімі өткен берешектің үлес салмағы негізінде несиелеу процесінде банктер мен қарыз алушылардың өзара іс-қимылының кешенді көрсеткіші есептелді. Экономика субъектілерінің банктік несиелерге қолжетімділігін кеңейту экономикалық белсенділіктің дамуына оң әсер етеді және сайып келгенде, көптеген әлеуметтік-экономикалық процестерге оң синергетикалық әсер етеді.

Кілт сөздер: қаржыландыруға қолжетімділік, сыйақы мөлшерлемесі, базалық мөлшерлеме, мерзімі өткен берешек, борыштық жүктеме.

Кіріспе

Қазіргі Қазақстан экономикасы жоғары капитал сыйымдылығымен сипатталады, бұл қаржы ресурстарына қол жеткізуді қамтамасыз етуді қажет етеді. Қаржыландыру көздері, әдетте, меншікті және тартылған қаражат, оның ішінде нарықтық (несиелер, бағалы қағаздар шығару) және нарықтық емес негізде (бюджет қаражаты, аналық құрылымдардың салымдары және т.б.) тартылған қаражат болып табылады. ҚР Ұлттық банкінің сараптамалық топтары жүргізген зерттеулер кәсіпорындардың негізінен инвестициялық және ағымдағы шығыстарды жабу үшін өз қаражатын пайдаланатынын көрсетті. Бұдан басқа, мемлекеттік даму бағдарламаларына енгізілген кәсіпорындар мен ШОБ кепілдік беру және пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялау құралдарын қоса алғанда, нарықтық емес негізде тартылған қаражатты да пайдаланады. Сонымен қатар, несиелік ресурстар негізгі капиталға салынған инвестициялардың орта есеппен 10%-дан аспайды, ал айналым капиталын қаржыландыру үшін банктік несиелерді экономикалық субъектілердің 1/5-тен азы пайдаланады. Кәсіпорындар мен компанияларды қаржыландырудағы банктік несиелердің төмен үлесі негізінен несиелік ресурстарының төмен қолжетімділігімен байланысты. Демек, қазіргі уақытта экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындар үшін несиелердің қолжетімділігін арттыру мәселесі өте өзекті болып табылады. Өкінішке орай, ШОБ-ты корпоративтік несиелендіруді және несиелендіруді ынталандыру бойынша мемлекет қабылдап жатқан шаралар осы салада әлі айтарлықтай нәтиже көрсетіп отырған жоқ.

Дүниежүзілік банктің зерттеуінде атап өтілгендей, қаржыландырудың қолжетімділігі ЭЫДҰ-ның көптеген елдерінде, соның ішінде Орталық Азияда да күрделі мәселе. Дүниежүзілік банк жүргізген кәсіпорындардың сауалнамасы негізінде қаржыландырудың қолжетімділігін зерттеу

Қазақстандағы орташа әлемдік көрсеткіштермен салыстырғанда көрсеткіштердің нашарлауын көрсетеді. Сонымен, қазақстандық кәсіпорындардың 2/3 бөлігі несиеге мұқтаж. Көптеген кәсіпорындар үшін несиенің қолжетімділігі шектеулі: сауалнамаға қатысқан фирмалардың шамамен үштен бірі несие ала алмады, олардың несиелік өтінімдері қабылданбады. Несиені қамтамасыз ету талаптары өте қатал: банктер несие сомасынан 1,5 есе асатын депозитті талап етеді. 100-ден астам кәсіпорын қаржыландыруға қол жеткізуді кәсіпкерлік қызметті дамытудағы ең үлкен кедергі ретінде атап өтті.

Банктік несиелерге сұраныстың төмен деңгейі, ең алдымен, қатаң несиелік шарттармен байланысты. ҚР Ұлттық банкінің салалық конъюнктуралық шолу нәтижелеріне сәйкес банктік несиелеу шарттары ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының 22,1%, өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарының 14,9%, көлік және логистикалық кәсіпорындардың 13%, құрылыс және сауда компанияларының 12,1%, тау-кен өндіру өнеркәсібі кәсіпорындарының 10,2% қолайсыз деп санайды.

Мұндай жағдайда несие ресурстарының қолжетімділігін қамтамасыз ету мемлекеттің қазіргі экономикалық саясатының маңызды міндеттерінің біріне айналуға тиіс. Бұл зерттеуде қаржылық-несиелік ұйымдардың несиелік қызметінің мақсаттары мен міндеттерін қазақстандық қоғамның мүдделерімен барынша ұштастыра отырып, несиелік ресурстардың қолжетімділігін арттыру тетігін қалыптастыру саласында практикалық ұсынымдар әзірлеу үшін экономиканың нақты секторы мен ШОБ кәсіпорындарын несиелеу шарттарына талдау жүргізілді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада: несиелік ресурстарға қолжетімділікті жақсарту бойынша ұсыныстарды екінші деңгейдегі банктер де, мемлекеттік құрылымдар да корпоративтік секторды несиелендіруді ынталандыру және кәсіпкерлікті қолдау шараларын әзірлеу кезінде қолдана алады.

Әдебиетке шолу

Экономикалық әдебиеттерде банктердің несиелік қызметін және несие беру шарттарын жетілдіру мәселелері бойынша айтарлықтай зерттеу материалы жинақталған. Қазақстандық авторлар несиелеу процесін және қазіргі кезеңдегі несиелік қатынастардың даму ерекшеліктерін атап өтіп, ШОБ-тың қаржыландыруға қол жеткізуіне әсер ететін белгілі бір факторларды көрсетеді (Крупина және т.б., 2020).

Шетелдік авторлар (Shen және т.б., 2023) коммерциялық банктердің несиелік қызметіне әртүрлі факторлардың әсерін қарастырады, банктік қызметтің елдік айырмашылықтарын анықтайды. Сонымен қатар, зерттеу (Castaldo және т.б., 2023) өмірлік циклдің басында фирмалар үшін несиелердің қолжетімділігін талдайды және банктік несиелерге қол жеткізуді қамтамасыз ету кезінде бизнестің тұрақтылығын арттыру туралы қорытындыны негіздейді.

Авторлар (Андерс, Андреас, 2020) шағын және орта бизнес үшін несиелік шектеулер және осындай бизнесті несиелендірудегі мемлекеттік банктердің рөлі туралы зерттеу жүргізді. Өз кезегінде, зерттеу (Maesaroh, 2021) бизнестің тиімділігі мен дамуын арттыру үшін ШОБ субъектілерін қаржылық және несиелік қолдау қажеттілігін эксперименталды түрде растайды. Зерттеушілер (Karna, Stephan, 2022) несиелердің фирманың өсуіне әсер етуінің әзірленген үлгісіне субъектінің орналасқан жерін енгізді, бұл олардың ірі қалалардан қашықтықтағы ШОБ үшін несие шектеулерін азайту қажеттілігі туралы гипотезасын растады. Еуропалық компаниялардағы ішкі және сыртқы қаржыландыру мен инновация дәрежесі арасындағы байланыс ғылыми жұмыста зерттелген (Nylund және т.б., 2019). Авторлар қарыз түріндегі сыртқы қаржыландыру компанияның кірістілігін төмендетеді және тосқауыл болып табылады деген қарама-қарсы қорытындыға келеді. Цифрлық трансформация жағдайында несиелік қызметті түрлендіру мәселелері жұмыста зерттелген (Azzawi, Fouad, 2021). Зерттеу макроэкономикалық саясаттағы өсіп келе жатқан белгісіздікті ескере отырып, несиелеуде жаңа тәсілдерді қолдану мәселелеріне, несиелік процеске жаңа технологияларды енгізуге арналған (Danisman және т.б., 2020).

Сонымен қатар, несиелік қатынастарды дамыту саласындағы зерттеулерге қарамастан, олар ел экономикасы мен кәсіпкерлікті дамытуға үлкен әлеуеті бар экономикалық субъектілерді несиелік қамтамасыз етудегі қалыптасқан тенденцияларды түсіндіру үшін жеткіліксіз деп санаймыз. Экономиканың нақты секторын қаржылық-несиелік қолдау олардың қызметін қаржыландыру үшін қарыз қаражатын алуға мүмкіндік беретін қаржы құралдарының дамуы мен қолжетімділігіне, сондай-ақ тиісті нормативтік-құқықтық шеңберлерді кеңейтуге, тиісті инфрақұрылымды құруға байланысты болады. Бұл мемлекеттің экономикалық саладағы мемлекеттік саясатының басымдықтарын және жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларды ескере отырып, банктік несиелеу процесінің мазмұнын

теориялық тұрғыдан түсінуді және экономикалық субъектілер үшін несиелердің қолжетімділігін арттыру тетігін әзірлеуді қажет етеді.

Әдістері

Зерттеу жүргізу үшін банктік қызмет пен банктік несиелеу саласындағы заманауи ғылыми әдебиеттер мен нормативтік актілерді контент-талдау әдісі қолданылды. Сонымен қатар, Қазақстандағы экономиканы несиелеу көлемдерінің көрсеткіштерін динамикалық талдау және несиелеу шарттарын салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Зерттеу барысында ҚР Ұлттық банкінің, ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының статистикалық ақпараттық деректері, екінші деңгейдегі банктердің есепті және талдамалық ақпараты, рейтингтік агенттіктердің зерттеу нәтижелері мен талдауы, халықаралық ұйымдардың деректер базасы талданды. Кәсіпорындардың борыштық жүктемесін және несиелер бойынша мерзімі өткен берешекті коэффициенттік талдауды қолдану негізінде несиелеу процесінде банктер мен қарыз алушылардың өзара қарым-қатынастарының деңгейін сипаттайтын кешенді көрсеткіш есептелген.

Нәтижелері және талқылау

Зерттеуде қойылған негізгі гипотеза экономикалық субъектілер үшін банктік несиелерге қол жетімділікті қамтамасыз ететін факторларды анықтау.

Несиелердің қолжетімділігін анықтайтын факторларға экономикадағы жалпы жағдай, экономикалық белгісіздік деңгейі, экономикалық цикл кезеңі, орталық банктің ақша-несие саясатының бағыты, банк саласындағы реттеуші нормалар, инфляциялық тәуекелдер және инфляциялық күтулер, қарыз алушының салалық тиесілігі және т.б. жатады. Банктік реттеу мен ақша-несие саясатын қатаңдату, макроэкономикалық ахуалдың нашарлауы несиелеу шарттары мен әлеуетті қарыз алушыларға қойылатын талаптардың қатаңдауына алып келеді, бұл несиелік ресурстарға қол жеткізуді қиындатады. Экономикадағы жоғары инфляциялық тәуекелдер банктер үшін несиелік операциялардың тартымдылығын айтарлықтай төмендетеді, бұл олардың міндеттемелер құнымен салыстырғанда кірістілігінің төмендеуіне байланысты. Инфляцияның жылына 3-4%-ға дейін төмендеуі және осы мақсатты бағдарға жақын инфляциялық күтулердің ауытқуы банктік несиелердің қолжетімділігіне оң әсер етеді.

Экономика субъектілері тарапынан оларға тұрақты сұранысты талдау негізінде банк секторының несиелік ресурстарына сұранысты бағалау несиелік қолжетімділік индикаторларының бірі ретінде танылады. Алайда, ҚР Ұлттық банкінің конъюнктуралық сауалнамасының нәтижелеріне сәйкес, 2018-2022 жылдың төрт тоқсан ішінде несиелеу үшін банктерге жүгінген кәсіпорындардың үлесі барлық респонденттердің 21%-нан аспады. Несиелеу алған кәсіпорындардың үлесі шамамен 90% құрады. Бұл ретте несиелерге негізгі сұранысты өңдеу өнеркәсібі және сауда кәсіпорындары қалыптастырады: тиісінше 2022 жылғы 4 тоқсанда 22,9% және 17,3%. Банктік несиелерге сұраныстың төмендігі көлік және қоймалау секторында байқалады (респонденттер санының 8,2%-дан аспайды). Несиелеу алуға жүгінген тау-кен, құрылыс және ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының үлесі респонденттер санының 10,6-12,8% аралығында өзгереді. Демек, сыртқы және ішкі факторлардың ықпалы аясында қазақстандық экономиканың жай-күйінің нашарлауы несиелеу шарттарының қатаңдауына, бұл өз кезегінде экономиканың нақты секторы субъектілері тарапынан несиелерге сұраныстың төмендеуіне алып келеді. Мұндай жағдайларда өңдеуші өнеркәсіп кәсіпорындарының үштен бірінен азы және ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының 1/8-ден азы несиелеу алуға жүгінеді.

ҚР Ұлттық банкінің шолуында атап өтілгендей, отандық кәсіпорындарда несиелеудің бағалық және бағалық емес шарттарына қатысты теріс бағалар басым. Бұл ретте бағалық емес шарттар несиенің ең жоғары мөлшері мен мерзімін, қарыз алушының қаржылық жағдайына қойылатын талаптарды, қамтамасыз етуге қойылатын талаптарды және т.б. қамтиды.

ҚР екінші деңгейдегі банктерінің несиелері бойынша сыйақы мөлшерлемелерінің серпіні негізінен Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің базалық мөлшерлемесі бойынша шешімдерге байланысты болады. 2022 жылдың басынан бастап базалық мөлшерлеменің айтарлықтай өсуі банктік несиелер бойынша сыйақы мөлшерлемелерінің жоғарылауына алып келді және несиелік ресурстардың қолжетімділігіне теріс әсер етті. Бірінші кестеде ҚР ҰБ базалық мөлшерлемесінің және 2018-2022 жылдардағы экономикалық субъектілер үшін банктік несиелер бойынша сыйақы мөлшерлемесінің динамикасы көрсетілген. ҚР Ұлттық банкінің базалық мөлшерлемесінің және банктік несиелер бойынша сыйақы мөлшерлемелерінің айтарлықтай өскенін атап өткен жөн.

Мәселен, ҚР ҰБ базалық мөлшерлемесі 7,75 пайыздық тармаққа өсті: яғни 9,0%-дан 16,75%-ға дейін. ҚР Ұлттық банкі сыртқы және ішкі күйзелістер аясында ақша-несие саясатын қатаңдатуға кірісті (1-кесте).

1-кесте. Қазақстан экономикасы субъектілері үшін банктік несиелер бойынша сыйақы мөлшерлемелері

Көрсеткіштер	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.
ҚР Ұлттық банкінің базалық мөлшерлемесі, %	9,75-9,25	9,25-9,0	9,25-12,0-9,0	9,0-9,75	10,25-16,75
Заңды тұлғалар үшін несиелер бойынша сыйақы мөлшерлемелері, %	11,1	11,1	11,0	10,8	17,0
- теңгемен несиелер бойынша	12,4	12,0	11,8	11,7	19,2
- шетел валютасындағы несиелер бойынша	5,4	5,0	4,6	4,4	5,7
- теңгемен ұзақ мерзімді несиелер бойынша	12,5	12,6	12,6	12,8	19,8
- теңгемен қысқа мерзімді несиелер бойынша	12,4	11,9	11,7	11,4	19,0

Ескерту. Авторлар Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің деректері негізінде құрастырған.

Тиісінше, кәсіпорындар үшін несиелер бойынша сыйақы мөлшерлемелері 2022 жылы 6,2 пайыздық тармаққа өсті: 10,8%-дан 17,0%-ға дейін. Сыйақы мөлшерлемесінің ең жоғары мәні ұлттық валютадағы ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді несиелер бойынша байқалады, ол 2022 жылы 19,2%-дан 7% тармақты құрады, 2018 жылдан бастап 7,3 пайыздық тармаққа ұлғайды. Оның ішінде ұзақ мерзімді несиелер бойынша мөлшерлеме қысқа мерзімді несиелер бойынша мөлшерлемеден 0,8 пайыздық тармаққа асып түсті. Сонымен қатар, кәсіпорындардың несиелік мөлшерлемелерінің бұл деңгейін бизнесті дамыту үшін қолайсыз деп санайды. Экономиканың нақты секторы субъектілерінің пікірінше, теңгелік несиелер бойынша қолайлы мөлшерлемелер 5,3-6,1% шегінде болуға тиіс. Теңгедегі несиелер бойынша қолайлы және нақты мөлшерлемелер арасындағы айырмашылық 2021 жылғы 1 тоқсандағы 5,8%-дан 2022 жылғы 4 тоқсанда 10,5%-ға дейін айтарлықтай өсті. Валюталық несиелер бойынша қолайлы ставкалар 2,8%-дан аспайды, бұл нақты ставкалардан 2,9 пайыздық тармаққа аз.

Осылайша, несиелеу шарттарын талдау барысында несиелік ресурстардың құны мен несиелеу мерзімдері көптеген экономикалық субъектілер үшін қолайсыз болып, банктік несиелерге сұранысты және проблемалық несиелердің пайда болуын төмендететіні анықталды.

Айта кету керек, банктік қарыздар бойынша сыйақы мөлшерлемелері ҚР Ұлттық банкінің базалық мөлшерлемесіне ғана байланысты емес. Мұнда елдегі инфляция деңгейі мен ұлттық валютаның тұрақтылығы үлкен әсер етеді. Демек, базалық мөлшерлемені болжамды инфляциядан төмен деңгейге дейін төмендету, яғни нақты мәнде теріс, нарықтық мөлшерлемелердің төмендеуіне және несиелеудің өсуіне әкелмейді. Сонымен қатар, Қазақстан экономикасының ұзақ мерзімді перспективаларының белгісіздігін арттыру банктердің экономиканы ұзақ мерзімді несиелеуге деген ұмтылысын төмендетеді. Осы жағдайларда банк секторының несиелік белсенділігін сақтау көбінесе ақша-несие саясатын жұмсартуға емес, экономиканың құрылымдық өзгеруіне байланысты.

Осы шарттарда несиелеу тек ұсыныс жағынан ғана емес, сонымен қатар сұраныс жағынан да шектеледі. Факторлардың ішіндегі ең маңыздысы экономикаға қарыз жүктемесі. Борыштық жүктеменің айтарлықтай өсуі нақты сектор кәсіпорындары үшін қаржылық тұрақтылық тәуекелдеріне әкеп соғады. Макроэкономикалық тұрақсыздық аясында, бір жағынан, жеткілікті жинақ болмаған кезде кірістердің тоқтатылуы немесе күрт қысқаруы, екінші жағынан, несиелерге қызмет көрсету бойынша міндеттемелердің елеулі көлемінің болуы қарыз алушының төлем қабілеттілігін жоғалтуға, содан кейін банкроттыққа әкеп соқтыратын жағдай болуы мүмкін. Несиелік өтім беріп отырып, экономикалық субъект кейіннен макроэкономикалық жағдайлар күтпеген нашарлаған жағдайда да қарызға қызмет көрсету бойынша қажетті төлемдерді жүзеге асыра алатынына сенімді болуы керек. Тек осы жағдайда ғана қарыз алушылардың қажеттіліктерін қаржыландыру үшін несиені пайдалану нақты экономикалық әсер етеді.

Макро деңгейде борыштық жүктемені бағалау несиенің ЖІӨ-ге қатынасы көрсеткіші бойынша жүзеге асырылады, ол жалпы Қазақстан бойынша 2022 жылы 22,5% құрады. Алайда, «несиелер көлемінің ЖІӨ-ге қатынасы» көрсеткішінің мәндеріне сүйене отырып, борыштық жүктеменің нақты

жағдайы туралы қорытынды жасау қиын, өйткені бұл көрсеткіш экономикалық субъектілердің қаржылық жағдайы туралы бірқатар маңызды ақпаратты ескермейді. Тиісті көрсеткішті есептеу кезінде елдегі пайыздық мөлшерлемелердің деңгейін және несиелеу мерзімдерін ескеру қажет. Борыштық жүктеменің балама индикаторы-қарызды өтеу бойынша төлемдер ағынының ағымдағы кірістер мөлшеріне қатынасы ретінде есептелетін қарызға қызмет көрсету коэффициенті. Кәсіпорындар деңгейіндегі борыштық жүктемені талдау үшін несиелер бойынша төлемдерді өнімді сатудан түскен табыспен (1) формула бойынша салыстыру қажет.

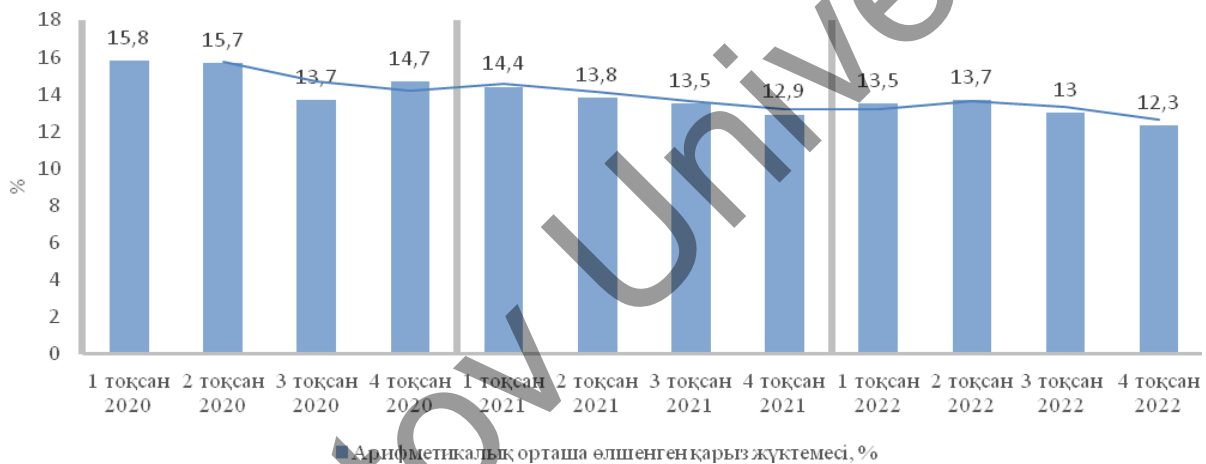
$$K_{дн} = D / EBITDA, \quad (1)$$

кайда $K_{дн}$ – қарыз жүктемесінің коэффициенті;

D – несие бойынша міндеттемелер, оның ішінде негізгі қарыз және пайыздық төлемдер;
 $EBITDA$ – салықтар, пайыздар мен амортизацияға дейінгі таза операциялық пайда.

Барлық міндеттемелерді (қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді) есепке алғанда борыштық жүктеме коэффициенті, егер оның мәні 30%-дан аспайтын болса, тек ұзақ мерзімді қарыздарды есепке алғанда — 20-25%-дан аспайтын қалыпты болып есептеледі.

ҚР Ұлттық банкі жүргізген нақты сектор субъектілерінің конъюнктуралық сауалнамасының нәтижелеріне сәйкес кәсіпорындардың көпшілігінде (сұралғандар санының 59%) екінші деңгейдегі банктер алдында борыш жоқ. Қарыз жүктемесінің орташа арифметикалық өлшенген мәні 1-ші суретте көрсетілген.



1-сурет. Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының борыштық жүктемесінің орташа арифметикалық өлшенген мәні

Ескерту. Авторлар Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің деректері негізінде құрастырған.

Бірінші суретке сәйкес 2020-2022 жылдар кезеңінде экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының борыштық жүктемесінің орташа арифметикалық өлшенген мәні біртіндеп 12,3%-ға дейін төмендегенін атап өтуге болады. Бұл көрсеткіштің ең үлкен мәні 2020 жылдың 1 және 2 тоқсандарында байқалды, ал ең азы талданатын кезеңнің соңында ғана байқалды.

Белгілі бір уақыт кезеңіндегі экономикалық субъектілердің борыштық жүктемесі көрсеткішінің динамикасы, бір жағынан, қарыз алушылардың қаржылық қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесін, екінші жағынан, банктік несиелерге қол жетімділік деңгейін сипаттайды. Зерттеуде атап өтілгендей (Урумов, 2020), бұл көрсеткіш сандық жағынан банктер мен қарыз алушылар арасындағы несиелік қатынастарды сипаттайды.

Банктер мен экономиканың нақты секторының субъектілері арасындағы несиелік қатынастардың деңгейін сипаттайтын келесі көрсеткіш ретінде несиелер бойынша мерзімі өткен берешектің үлес салмағын пайдалануға болады. Бұл көрсеткіш несиелік қатынастардың сапалық жағын көрсетеді және көптеген факторлардың әсерінен болады (мысалы, несиелік ресурстардың құны, несиелік тәуекел, қарыз алушының төлем қабілеттілігі және т.б.). Екінші кестеде 2018-2022 жылдар кезеңінде ҚР екінші деңгейдегі банктердің несиелері бойынша мерзімі өткен берешек бойынша ұсынылған деректер (2-кесте).

2-кесте. Экономикаға екінші деңгейдегі банктердің несиелерінің көлемі және олар бойынша мерзімі өткен берешек

Көрсеткіштер	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.
Экономикаға екінші деңгейдегі банктердің несиелері, млрд. теңге	13091,7	13864,9	14623,1	18497,7	22811,9
Несиелер бойынша мерзімі өткен берешек, млрд. теңге	876,2	937,5	928,1	579,0	645,7
Несиелердің жалпы сомасындағы мерзімі өткен берешектің үлес салмағы,%	6,7	6,8	6,3	3,1	2,8
Банктік емес заңды тұлғаларға несиелер, млрд. теңге	7789,1	7203,5	7097,0	7758,8	8653,5
Заңды тұлғалардың несиелері бойынша мерзімі өткен берешек, млрд. теңге	492,9	588,8	592,7	287,6	252,7
Заңды тұлғалардың оларға берілген несиелер сомасындағы мерзімі өткен берешегінің үлес салмағы,%	6,3	8,2	8,3	3,7	2,9

Ескерту. Авторлар Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің деректері негізінде құрастырған.

2-кестенің деректері 2018-2022 жылдар кезеңінде несиелер бойынша мерзімі өткен берешек несиелеу көлемінің өсуі аясында айтарлықтай төмендегенін көрсетеді. Бұл процесс ҚР екінші деңгейдегі банктерінің несиелік портфеліндегі мерзімі өткен берешектің үлес салмағын 6,7-ден 2,8% -ға дейін төмендетуге ықпал етті.

Сонымен қатар, талданатын кезеңде заңды тұлғалардың несиелері бойынша мерзімі өткен берешек мерзімі өткен берешектің жалпы көлемінің басым бөлігін құрады (2020 жылы шамамен 64 %). Заңды тұлғалардың несиелері бойынша мерзімі өткен берешектің үлес салмағы да 2020 жылы шарықтау шегіне жетіп, заңды тұлғалардың несиелерінің жалпы көлемінің 8,3 %-ын немесе 3 % құрады. Осы кезеңде корпоративтік секторда белгісіздіктің өсуі және экономиканың өсуінің баяулауы аясында несиелік тәуекелдердің айтарлықтай өсуі байқалды.

Кейінгі жылдары заңды тұлғалардың мерзімі өткен берешегінің көлемі стрестік активтерді төмендету және банктердің несиелік портфельдерінің сапасын арттыру жөніндегі жоспарлар шеңберінде қарыздарды есептен шығару бойынша қабылданған шаралардың салдарынан азайды. Мәселен, 2022 жылдың соңында заңды тұлғалардың мерзімі өткен берешек көлемі 252,7 млрд. теңгені құрап, 2018 жылдан бері екі еседен астам төмендеді. Заңды тұлғалардың несиелері бойынша мерзімі өткен берешектің үлес салмағы 2018 жылғы 6,3%-дан 2022 жылдың қорытындысы бойынша 2,9%-ға дейін төмендеді.

Қарыз жүктемесінің көрсеткіштерін және несиелер бойынша мерзімі өткен берешектің үлес салмағын пайдалана отырып, несиелеу процесінде банктер мен қарыз алушылардың өзара қарым-қатынастарының деңгейін көрсететін кешенді көрсеткішті есептеуге болады. Осы кешенді көрсеткішті есептеуді (2) формула бойынша (Сорокин, Далбаев, 2022) жұмыста ұсынылған таксонометриялық әдісті қолдана отырып жүргізуге болады:

$$R_j = \sum_{i=1}^n (Z_{ij} - Z_i^3)^2, \quad (2)$$

қайда R_j – зерттелетін кезеңдегі банктер мен қарыз алушылардың өзара іс-қимылының кешенді көрсеткіші.

Кешенді көрсеткіштің төмен мәні кезінде несиелік қатынастар субъектілері арасындағы өзара іс-қимылдың неғұрлым жоғары деңгейі байқалатынын атап өткен жөн;

$i-1$ – көрсеткіш нөмірі;

$j-1$ – зерттелетін кезең;

Z_{ij} – нормаланған көрсеткіш, ол келесі (3) формула бойынша есептеледі:

$$Z_{ij} = \frac{x_{ij} - x_i}{\sigma_i}, \quad (3)$$

қайда x_{ij} – j -ші кезеңдегі i -ші көрсеткіштің мәні;

x_i – зерттелетін кезеңдегі i -ші көрсеткіштің орташа мәні, ол келесі (4) формула бойынша есептеледі:

$$x_i = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^n x_{ij} \quad (4)$$

σ_i – келесі (5) формула бойынша есептелетін i -ші көрсеткіштің мәндерінің дисперсиясы:

$$\sigma_i = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^n (x_{ij} - x_i)^2 \quad (5)$$

Z_i^3 – эталондық көрсеткіштің мәні.

Үшінші кестеде кәсіпорындардың борыштық жүктемесінің мәндері, несиелер бойынша мерзімі өткен берешектің үлес салмағы және кешенді көрсеткіш көрсетілген.

3-кесте. Экономикаға екінші деңгейдегі банктердің несиелерінің көлемі және олар бойынша мерзімі өткен берешек

Көрсеткіштер	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.
Қарыз жүктемесінің орташа арифметикалық өлшенген мәні, %	14,9	13,1	13,7
Заңды тұлғалардың оларға берілген несиелер сомасындағы мерзімі өткен берешегінің үлес салмағы, %	8,3	3,7	2,9
Z_{1j} көрсеткіші	0,85	-0,79	2,44
Z_{2j} көрсеткіші	1,57	-1,35	-0,68
Банктер мен қарыз алушылардың өзара іс-қимылының кешенді көрсеткіші	6,83	4,98	3,71
<i>Ескерту.</i> Авторлар құрастырған			

3-кестеге сәйкес зерттелетін кезеңде банктердің экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындармен өзара іс-қимыл деңгейінің кешенді көрсеткішінің мәні 2020 жылғы 6,83-тен 2022 жылы 3,71-ге дейін біртіндеп төмендейтінін атап өткен жөн. Сонымен қатар, ең жақсы нәтиже 2022 жылы индикатордың мәні ең аз болған кезде байқалады. Алайда экономиканың банк және нақты секторлары арасындағы несиелік өзара қарым-қатынастарды дамытудың кешенді көрсеткіші эталондық мәнге жақын емес екенін атап өткен жөн. Бұл несиенің қолжетімділігімен, жекелеген кәсіпорындардың борыштық жүктемесінің деңгейімен және проблемалық қарыздардың болуымен шешілмеген проблемалардың болуын көрсетеді.

Қорытынды

Осылайша, жүргізілген несиелеу шарттарының нәтижесінде нақты сектор субъектілері мен ШОБ үшін несиелік ресурстардың қолжетімділігін сипаттайтын негізгі процестер анықталды:

- экономиканың нақты секторының субъектілері тарапынан банктердің несиелік ресурстарына сұраныстың төмендеуі, бұл олар үшін несиелеудің қолайсыз баға және баға емес шарттарына байланысты;

- төлем қабілетті және қаржылық тұрақты бизнес субъектілерінің шектеулі саны. Мәселен, ҚР Ұлттық банкінің бағалауы бойынша, 2019 жылы ШОБ субъектілерінің 40%-дан астамы теріс капиталға немесе борыштық жүктемеге 80 %-дан астам, ірі бизнес кәсіпорындарының 36%-ы теріс капиталға ие немесе капиталданбаған. Бұл ретте көптеген экономикалық субъектілерді банктік емес ұйымдар, ал жеңілдікті шарттармен даму институттары арқылы несиелейді;

- кәсіпорындардың бір бөлігі жоғары борыштық жүктемеге ие, бұл өнімді сатудан түскен табысқа тең;

- несиелердің жалпы көлеміндегі заңды тұлғалардың несиелері бойынша мерзімі өткен берешектің және мерзімі өткен берешектің үлесін төмендету;

- банктердің экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындармен өзара іс-қимыл деңгейін көрсететін кешенді көрсеткішті жақсарту. Сонымен қатар, бұл көрсеткіш эталондық мәнге жақын емес.

Экономиканың нақты секторы мен ШОБ субъектілері үшін банктік несиелердің қолжетімділігін арттыру үшін мынадай шаралар маңызды шаралар болуға тиіс:

- бизнестің ашықтығын арттыру. Қарыз алушылар, әсіресе банктік несиелер алуға үміткер ШОБ субъектілері несиелік қабілеттілігі, қаржылық есептілікті жүргізудің дұрыстығы және өтімділіктің болуы бойынша ең төменгі талаптарға сай болуы тиіс;

- банктер мен кәсіпорындар арасындағы серіктестікті нығайту;

- өңірлердегі инвестициялық ахуалды жақсарту, салалық тәуекелдерді азайту;

- екінші деңгейдегі банктердің ірі инвестициялық жобаларды және қарыз алушыларды қаржыландыруға қатысуын кеңейту үшін синдикатталған несиелеу практикасын дамыту;

- «бірыңғай терезе» қағидаты бойынша цифрлық платформа құру негізінде банктердің мемлекеттік деректер базаларынан деректерге қолжетімділігін кеңейту есебінен ақпараттық асимметрияны азайту. Бұл шара банктерге алынған мәліметтер негізінде экономикалық субъектілердің қаржылық жағдайын барабар бағалауға мүмкіндік береді, осылайша несиелік тәуекелдердің төмендеуіне, несиелік өтінімдерді қарау жылдамдығының жоғарылауына және кепіл талаптарын жеңілдетуге, демек, бизнес үшін несиелік ресурстардың қолжетімділігін арттыруға әкеледі;

- несиелік қатынастарға қатысушылардың операциялық және транзакциялық шығындарын азайту мақсатында несиелік бюроның қолданыстағы моделін жетілдіру, тиісті функцияларды орындай отырып, мемлекеттік және жеке несиелік бюролардың, мемлекеттік несиелік тізілімнің дерекқорларын бірыңғай цифрлық сервиске біріктіру.

Экономиканың нақты секторы үшін несиелердің қолжетімділігін арттыру цифрлық технологияларды, соның ішінде шешімдер қабылдау және несиелеу шарттарын қалыптастыру кезінде үлкен деректер мен жасанды интеллект талдауларын қолдану арқылы қамтамасыз етілуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

- Anders K. Do firms in rural regions lack access to credit? Local variation in small business loans and firm growth / K. Anders, S. Andreas // *Regional Studies*. — 2022. — Vol. 56, Issue 11. — P. 1919-1933. <https://www.doi.org/10.1080/00343404.2021.2016681>.
- Azzawi A. Data Mining in credit insurance information system for bank loans risk management in developing countries / A. Azzawi, J. Fouad // *International Journal of Business Intelligence and Data Mining*. — 2021. — No. 18. — P. 291-308. <https://www.doi.org/10.1504/IJBIDM.2021.114465>.
- Castaldo A. Access to bank financing and start-up resilience: A survival analysis across business sectors in a time of crisis / A. Castaldo, R. Pittiglio, F. Reganati, D. Sarno // *Manchester School*. — 2023. — No 91(3). <https://doi.org/10.1111/manc.12433>.
- Danisman G. Economic policy uncertainty and bank credit growth: evidence from European banks / G. Danisman, O. Ersan, E. Demir // *Journal of Multinational Financial Management*. — 2020. — P. 57-58. <https://doi.org/10.1016/j.mulfin.2020.100653>.
- Karna A. Do firms in rural regions lack access to credit? Local variation in small business loans and firm growth / A. Karna, A. Stephan // *Regional Studies*. — 2022. — No 56(2). — P. 1-15. <https://doi.org/10.1080/00343404.2021.2016681>.
- Maesaroh S. S. Determinants of loan access towards Financial Performance in MSMEs / S.S. Maesaroh // *Conference Series*. — 2021. — N 3(2). — P. 148-159. <https://doi.org/10.34306/conferenceseries.v3i2.585>.
- Nylund P. A. Internal and external financing of innovation: Sectoral differences in a longitudinal study of European firms / P. A. Nylund, N. Arimany-Serrat, X. Ferras-Hernandez, E. Viardot, H. Boateng, A. Brem // *European Journal of Innovation Management*. — 2019. — N 23(2). — P. 200-213. <https://doi.org/10.1108/EJIM-09-2018-0207>
- Shen G. Are pro-SME credit policies effective? Evidence from shadow banking in China / G. Shen, G. Lin, A. Ouyang // *Economic Modelling*. — 2023. — N 119. — P. 106-115. <https://www.doi.org/10.1016/j.econmod.2022.106115>.
- Всемирный банк. Опросы предприятий. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.enterprisesurveys.org/en/data/exploreconomies/2019/kazakhstan#2>.
- Крупина Е. М. Проблемы кредитования малого и среднего бизнеса в Казахстане: факторы, влияющие на доступ к финансированию / Е. М. Крупина, М. А. Субалова, И. В. Селезнева // *Вестн. Университета «Туран»*. — 2021. — № 3. — С. 108-115. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/view/1895/1358>.
- Национальный банк РК. Конъюнктурный обзор. Результаты опросов предприятий по экономике. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://nationalbank.kz/ru/page/konyunkturnyy-obzor>.
- Национальный банк РК. Отраслевой конъюнктурный обзор. Результаты опросов предприятий в разрезе отраслей. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.nationalbank.kz/ru/page/otraslevoyy-obzor>
- Национальный банк РК. Статистический бюллетень. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://nationalbank.kz/ru/news/statisticheskiy-byulleten/rubrics/1675>.
- Сорокина Т. В. Оценка уровня взаимодействия банков и субъектов малого и среднего предпринимательства в процессе кредитования (на примере Иркутской области) / Т. В. Сорокина, В. Ю. Далбаева. — *Региональная экономика и управление: электрон. науч. журн.* — 2022. — № 2(70). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-urovnnya-vzaimodeystviya-bankov-i-subektov-malogo-i-srednego-predprinimatelstva-v-protsesse-kreditovaniya-na-primere>.
- Урумов Т. Р. Доступ малых и средних предприятий к финансированию: новые возможности / Т. Р. Урумов // *Анализ и прогноз // Журн. ИМЭМО РАН*. — 2020. — № 3. — С. 44-50. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.afjournal.ru/index.php?page_id=319.

А.К. Курманалина, Г.М. Калкабаева, З.Д. Искакова, О.А. Тяп

Оценка доступности банковских кредитов для субъектов реального сектора экономики и МСБ в Республике Казахстан

Аннотация:

Цель: Целью исследования является анализ доступности кредитных ресурсов для экономических субъектов Казахстана и разработка рекомендаций по обеспечению доступа к банковским кредитам и улучшению условий кредитования.

Методы: В исследовании проведен анализ динамических рядов, отражающих изменение характеристик кредитной деятельности банков второго уровня РК и показателей кредитования экономики. На основе применения коэффициентного анализа рассчитан комплексный показатель, характеризующий уровень взаимоотношений банков и заемщиков в процессе кредитования.

Результаты: В статье определены основные препятствия, ограничивающие доступ к кредитованию для экономических субъектов, в том числе ценовые и неценовые условия кредитования, долговая нагрузка предприятий и высокие кредитные риски. Предложены рекомендации по совершенствованию кредитной деятельности казахстанских банков для расширения объемов кредитования и обеспечения доступности кредитов для экономических субъектов.

Выводы: На основе показателей долговой нагрузки и удельного веса просроченной задолженности по кредитам был рассчитан комплексный показатель взаимодействия банков и заемщиков в процессе кредитования. Расширение доступа субъектов экономики к банковским кредитам окажет положительное влияние на развитие экономической активности и, в конечном счете, положительный синергетический эффект на многие социально-экономические процессы.

Ключевые слова: доступ к финансированию, ставка вознаграждения, базовая ставка, просроченная задолженность, долговая нагрузка.

A.K. Kurmanalina, G.M. Kalkabayeva, Z.D. Iskakova, O.A. Tyan

Assessment of the availability of bank loans for the subjects of the real sector of the economy and SMEs in the Republic of Kazakhstan

Abstract

Object: The purpose of the study is to analyze the availability of credit resources for economic entities of Kazakhstan and to develop recommendations for ensuring access to bank loans and improving credit conditions.

Methods: The study analyzes the dynamic series reflecting the change in the characteristics of the credit activity of the second-tier banks of the Republic of Kazakhstan and the indicators of lending to the economy. Based on the use of coefficient analysis, a complex indicator is calculated that characterizes the level of relationship between banks and borrowers in the lending process.

Findings: The article identifies the main obstacles limiting access to lending for economic entities, including price and non-price lending conditions, the debt burden of enterprises and high credit risks. Recommendations on improving the lending activities of Kazakhstani banks to expand the volume of lending and ensure the availability of loans for economic entities are proposed.

Conclusions: Based on the indicators of the debt burden and the proportion of overdue loans, a comprehensive indicator of the interaction of banks and borrowers in the lending process was calculated. Expanding the access of economic entities to bank loans will have a positive impact on the development of economic activity and, ultimately, a positive synergetic effect on many socio-economic processes.

Keywords: access to financing, interest rate, base rate, overdue debt, debt burden.

References

- Anders, K. & Andreas, S. (2022). Do firms in rural regions lack access to credit? Local variation in small business loans and firm growth. *Regional Studies*, Vol. 56, Issue 11, 1919-1933. <https://www.doi.org/10.1080/00343404.2021.2016681>.
- Azzawi, A. & Fouad, J. (2021). Data Mining in credit insurance information system for bank loans risk management in developing countries. *International Journal of Business Intelligence and Data Mining*, 18, 291-308. <https://www.doi.org/10.1504/IJBIDM.2021.114465>.
- Castaldo, A., Pittiglio, R., Reganati, F., & Sarno, D. (2023). Access to bank financing and start-up resilience: A survival analysis across business sectors in a time of crisis. *Manchester School*, 91(3). <https://doi.org/10.1111/manc.12433>.
- Danisman, G., Ersan, O., & Demir, E. (2020). Economic policy uncertainty and bank credit growth: evidence from European banks. *Journal of Multinational Financial Management*, 57-58. <https://doi.org/10.1016/j.mulfin.2020.100653>.

- Karna, A. & Stephan, A. (2022). Do firms in rural regions lack access to credit? Local variation in small business loans and firm growth. *Regional Studies*, 56(2), 1-15. <https://doi.org/10.1080/00343404.2021.2016681>.
- Krupina, E. M., Subalova, M. A., & Selezneba, I. V. (2021) Problemy kreditovaniia malogo i srednego biznesa v Kazahstane: faktory, vliiaiuschie na dostup k finansirovaniu [Problems of lending to small and medium-sized businesses in Kazakhstan: factors affecting access to financing]. *Vestnik Universiteta «Turan» — Bulletin of the Turan University*, 3, 108-115. Retrieved from <https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/view/1895/1358> [in Russian].
- Maesaroh, S. S. (2021). Determinants of loan access towards Financial Performance in MSMEs. *Conference Series*, 3(2), 148-159. <https://doi.org/10.34306/conferenceseries.v3i2.585>.
- Natsionalnyi bank Respubliki Kazakhstan. Koniunkturnyi obzor. Rezultaty oprosov predpriatii po ekonomike [National Bank of the Republic of Kazakhstan. Market overview. Results of surveys of enterprises on economics]. Retrieved from <https://nationalbank.kz/ru/page/konyunkturnyy-obzor> [in Russian].
- Natsionalnyi bank Respubliki Kazakhstan. Otrasleyoi koniunkturnyi obzor. Rezultaty oprosov predpriatii v razreze otraslei [National Bank of the Republic of Kazakhstan. Industry market overview. Results of surveys of enterprises by industry]. Retrieved from <https://www.nationalbank.kz/ru/page/otraslevoy-obzor> [in Russian].
- Natsionalnyi bank Respubliki Kazakhstan. Statisticheskii biulleten [National Bank of the Republic of Kazakhstan. Statistical Bulletin]. Retrieved from <https://nationalbank.kz/ru/news/statisticheskii-byulleten/rubrics/1675> [in Russian].
- Nylund, P. A., Arimany-Serrat, N., Ferras-Hernandez, X., Viardot, E., Boateng, H., & Brem, A. (2019). Internal and external financing of innovation: Sectoral differences in a longitudinal study of European firms. *European Journal of Innovation Management*, 23(2), 200-213. <https://doi.org/10.1108/EJIM-09-2018-0207>.
- Shen, G., Lin, G., & Ouyang, A. (2023). Are pro-SME credit policies effective? Evidence from shadow banking in China. *Economic Modelling*, 119, 106–115. <https://www.doi.org/10.1016/j.econmod.2022.106115>
- Sorokina, T. V. & Dalbaeva, V. Yu. (2022). Otsenka urovnia vzaimodeistviia bankov i subektov malogo i srednego predprinimatelstva v protsesse kreditovaniia [Assessment of the level of interaction between banks and small and medium-sized businesses in the lending process]. *Regionalnaia ekonomika i upravlenie: elektronnyi nauchnyi zhurnal — Regional economics and management: an electronic scientific journal*, 2(70). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-urovnnya-vzaimodeystviya-bankov-i-subektov-malogo-i-srednego-predprinimatelstva-v-protsesse-kreditovaniya-na-primere> [in Russian].
- Urumov, T. R. (2020). Dostup malyx i srednikh predpriatii k finansirovaniu: novye vozmozhnosti [Access of small and medium-sized enterprises to financing: new opportunities]. *Zhurnal «Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia» — Analysis and Forecasting. The journal “World Economy and International Relations”*, 3, 44-50. Retrieved from https://www.afjournal.ru/index.php?page_id=319 [in Russian].
- Vsemirnyi bank. Oprosy predpriatii [The World Bank. Enterprise surveys]. Retrieved from <https://www.enterprisesurveys.org/en/data/exploreconomies/2019/kazakhstan#2> [in Russian].